

ГЕНЕЗА ТІНЬОВИХ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН

© Хом'як К. А., 2015

Здійснено аналітичний огляд літературних даних про виникнення і розвиток тіньової економіки. Визначено підходи щодо трактування поняття “тіньова економіка” з боку вітчизняних та зарубіжних науковців. Обґрунтовано поняття і сформульовано визначення тіньової економіки, розкрито умови кризових явищ під час її функціонування. Підкреслено необхідність проведення заходів детінізації в Україні.

Ключові слова: тіньова економіка, генеза, лихварство, дефініція, детінізація економіки.

К. А. Khomiak

Ternopil National Economic University

GENESIS OF SHADOW ECONOMIC RELATIONS

© Khomiak K. A., 2015

Ukraine's economy is affected by a number of negative factors that threaten the financial, economic and national security of the country in general. One of these factors is shadow economy. At the end of the past century it was a minor secondary phenomenon but having expanded today it transformed into a key urgent problem of economic reality. An important task today is to resist such a negative phenomenon as shadow economy, which is dynamically developing, creating a number of problems for Ukraine. So, to objectively assess this phenomenon and to effectively fight with it, it is necessary to investigate the origins and the evolution of the category of “shadow economy”. Thus, research into the theoretical basis of the phenomenon is of great practical importance for counteracting it.

Theoretical and methodological basis of research consists of the works of foreign and domestic scientists who highlighted the wide range of associated problems. In particular, the following are foreign experts who have been studying the phenomenon of shadow economy: K. Hart, D. Blades, P. Gutmann, A. de Soto, E. Feige, F. Schneider, J. Latova and others. Among domestic researchers working in this sphere there are Z. S. Varnaliy, I. I. Mazur, V. O. Turchynov, Ya. A. Zhalila and others. Despite a lot of research done there has not yet been formulated a unified definition of the term “shadow economy”.

The purpose of this research is to perform a comprehensive analysis of the concepts of sources and development of shadow economy to get a deeper understanding of this phenomenon, to substantiate causal connections between the events of shadow economy and the official economy. The research is conducted using the historical method and the method of terminological analysis.

Chronology, reasons and premises of the formation of shadow economic relations were studied. The interpretation of the definition “shadow economy” was analyzed. It was determined that approaches to studying the shadow economy are different in Ukraine and abroad. To be more detailed, Ukrainian scholars use the theoretical approach according to which the shadow economy is described as an economic category, while foreign scholars apply operational approach that explains shadow economy through its actions and measurements. Due to the absence of a common definition of the shadow economy, we propose a generalized definition, which gives a more comprehensive description of this concept. It is found that shadow economy is a complex, ambiguous and negative phenomenon that requires detailed studying.

Perspectives for further research are to examine in detail reasons and factors that stimulate economic entities to resort to shadow economic actions; to develop effective methods of legitimizing the national economy.

Key words: shadow economy, genesis, usurious, definition, legitimizing of the economy.

Постановка проблеми. Економіка України в останній час підпадає під вплив негативних явищ, що загрожують фінансовій, економічній та національній безпеці держави загалом. Одним із таких явищ є тіньова економічна діяльність, яка з кінця минулого століття із другорядної, розширивши межі свого функціонування, перетворилась на ключову проблему економічної реальності. Масштаби тіньового сектору економіки сягнули критичної точки, що вкрай негативно впливає на імідж України, її конкурентоспроможність, ефективність структурних та інституційних реформ. Важливим завданням сьогодення є протидія такому негативному явищу, як тіньова економіка, яке динамічно розвивається та створює низку проблем для України. Тому очевидним є той факт, що для об'єктивного оцінювання цього явища та ефективної боротьби потрібно дослідити витоки та еволюцію категорії “тіньова економіка”. Отже, дослідження теоретичних основ має важливе прикладне значення для протидії тіньовій економіці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретико-методологічне підґрунтя дослідження формують напрацювання зарубіжних та вітчизняних вчених, які висвітлили широке коло проблем. Зокрема, серед зарубіжних фахівців, що займались вивченням тіньової економіки, можна згадати К. Харта, Д. Блейдса, П. Гутмана, Е. де Сото, Е. Фейга, Ф. Шнайдера, Ю. Латова та ін. Серед вітчизняних вчених, які досліджували теоретико-аналітичні аспекти тінізації національної економіки та методи боротьби з цим негативним явищем насамперед заслуговують на увагу праці таких вчених, як З. С. Варналій, І. І. Мазур, В. О. Турчинов, Я. А. Жаліла та інші. Незважаючи на високий ступінь опрацювання вказаної тематики, зазначимо, що досі не сформовано єдиної дефініції поняття “тіньова економіка”, що призводить до різних висновків щодо її сутності як системного явища. Тому наукові дослідження окресленої проблематики набувають неабиякої актуальності.

Постановка цілей. Дослідження теоретичних основ та прикладних проблем існування тіньової економіки зумовлює постановку таких цілей:

- дослідити зародження тіньових економічних відносин;
- проаналізувати трактування дефініції “тіньова економіка”;
- запропонувати власне визначення тіньової економіки.

Виклад основного матеріалу. Для встановлення сутності та можливості якнайповніше охарактеризувати тіньову економіку необхідно звернутися до фундаментотвірних джерел та думок провідних науковців, які створювали основу тлумачення суті та складової насиченості цього поняття. Для розуміння сутності необхідно проаналізувати історію її виникнення, уточнити зміст понять, зрозуміти причини, що спровокували виникнення цього феномену. Дослідження у цьому контексті ґрунтується на принципах генезису та розвитку науки про тіньову економіку. Це можливо за умов використання історичного методу та методу термінологічного аналізу.

Історію тіньової економіки в науковій літературі слід розглядати не з перших публікацій про неї, що мали місце в працях інституціоналістів в другій половині ХХ ст., а майже одночасно з формуванням власне економіки як сфери людської діяльності, тобто звертаючись до перших джерел економічної думки, що дійшли до нас.

Становлення тіньової економіки відбувалось відповідно до еволюції суспільства, а саме поява перших грошей призвела до виникнення фальшивомонетників, справляння державою податків породило природне бажання не ділитись з державною заробленим доходом; оголошення монополій на виробництво певних видів товарів чи надання послуг спричинило появу контрабандистів; зростання бюрократичного апарату породило корупцію в органах влади.

Різновиди тіньових економічних явищ зустрічаються ще до нашої ери. Як зазначає Т. М. Тимошина [1, с. 19], у Давньому Єгипті (близько 2800 – близько 2250 рр. до н. е.) справлялись податки з населення, а збирали їх спеціальні намісники і прикажчики. В своєму підпорядкуванні вони мали велику кількість писарів, які вели докладний звіт про доходи та витрати. Поступово фараони стали поступатися правом на “годування” (самостійне збирання податків серед підвладного населення) представникам старої общинної знаті і новим землевласникам, які, своєю чергою, не поспішали ділитися з верховною владою доходами, залишаючи у своїх руках все більшу частину зібраних податків. А це неминуче призвело до того, що вони все менше залежали від фараонів, скарбниця яких не поповнювалася, а це загрожувало руйнуванням єдиної держави.

У давні часи економічні погляди та знання описувались у наукових трактатах. Наукові трактати про державне управління тих часів переповнені скаргами на чиновників про корупцію. Так, наприклад, у Давній Індії одним із головних політико-економічних трактатів є “Артхашастра” (IV–III ст. до н. е.), в якому зазначається: “Так само як неможливо розпізнати, чи п’ють воду риби, які в ній плавають, неможливо визначити, чи привласнюють майно чиновники, які приставлені до справ” [2, с. 89]. У пам’ятці китайської економічної думки “Янь те лунь” – “Спір про сіль і залізо” йдеться про те, що монополія держави на ці види товарів привела до їх дефіциту, а отже, щоб задовольнити потреби суспільства, потрібно було виробництво цих товарів приховати від держави [3, с. 124–128]. Ціна на сіль, яку встановлювала держава, була дуже високою, тому населення споживало дешеву сіль, виробництво якої приховувалось від державної монополії і на яку не сплачувались податки. Доходи за таких умов отримували контрабандисти, а держава несла збитки.

Найдавнішою формою організованої злочинності можна вважати відомі із давньоєгипетських папірусів пограбування пірамід фараонів.

Говорячи про зародження тіньової економіки, помилкою було б не згадати про піратство (у міжнародному праві) – морський розбій, що чинять у відкритому морі (зазвичай розграбування кораблів). Піратство виникло в глибокій давнині з виникненням морської торгівлі. Воно було поширено у Середземноморському басейні в 149–146 роки до н. е. Найважчі умови морської служби і мізерна платня спонукали моряків займатися піратством, оскільки воно давало шанс швидко розбагатіти і при цьому нічого не платити в казну держави [4]. Більшість цивілізованих держав давно покінчили з піратством, але багато держав Північної Африки займаються піратством й досі, адже значна частина доходів таких країн надходить саме від піратства.

Наступний етап нашого дослідження – епоха великих географічних відкриттів (кінець XV–XVII ст.). У цей період було порівняно швидко захоплено величезні території в Америці (майбутні Мексика, Перу, Чилі, Аргентина, Бразилія та ін. країни), а також розгромлено древні цивілізації ацтеків, інків, майя та ін. Завойовники з Іспанії та Португалії захоплювали і грабували незліченні багатства храмів і палаців, за безцінь скуповували прянощі, тканини, перли та ін. Все це везли до Європи, де продавали в різних країнах. Прибутковість від цих операцій становила 300–400 %, а часом і всі 800 %, проте жодних відрахувань до казни держав не надходило [5]. Отже, що прояви тіньової економіки були не лише в несплаті податків, а й певного роду рейдерстві.

Великі географічні відкриття збіглися з початком епохи так званого первісного нагромадження капіталу, прискоривши процес становлення капіталістичного способу виробництва і збільшивши можливість збагачення буржуазії за рахунок колоніальних народів. Цей період можна вважати періодом розквіту кримінальної економіки, адже основним джерелом високих прибутків стає работоргівля.

Економічна теорія XVII–XIX ст. не досліджувала тіньового сегмента економіки, вважаючи, що він не є важливим. Проте Бернард Мандевіль, англійський публіцист, один з так званих другорядних мислителів епохи Просвітництва, у 1705 р. друкує свою відому працю “Байка про бджіл” [6], головна думка якої – аморальність дій окремих осіб слугує добробуту суспільства загалом – отримала назву “парадокс Мандевіля”. Автор доходить висновку, що злочинна жага до наживи і нормальне ринкове господарство мають єдине джерело походження, а тому їхнє викорінення неможливе без руйнації економіки. Праця Б. Мандевіля швидко стала скандально відомою: позицію автора його сучасники в основному засудили.

Необхідність виявлення тіньової економіки, її обсягів і механізмів впливу на неї диктується потребами державного апарату в усуненні дисбалансу в господарській діяльності, збереження певною мірою стійкої рівноваги економіки з оптимальною часткою в ній тіньової економіки. Оскільки цілком очевидно, що повністю подолати тіньову економічну діяльність неможливо, а можна лише прагнути до зниження її рівня та сфер функціонування.

Вперше питання економічної рівноваги розглянув Ф. Кене у своїй праці “Економічна таблиця” (1758). Модель економічної рівноваги він побудував у вигляді схематичного зображення процесу виробництва і розподілу продуктів споживання, яка була заснована на ідеї фізіократів про еквівалентність обміну і невтручання держави в економіку. Ця модель розглядає необхідні пропорції у розвитку народного господарства для умов безперервного процесу відтворення і обігу всього суспільного капіталу. Попри те, що на той час вже відомими були ухилення від сплати податків, приховування доходів, контрабанда та негативний вплив цих факторів на економіку держави у моделі економічної рівноваги Ф. Кене, вони не враховувались [7, с. 216].

Проблема існування тіньової економіки не стала предметом вивчення і в працях А. Сміта – творця класичної політичної економії, який вважав, що “невидима рука” ринку завжди врівноважує систему виробництва і розподілу в умовах вільної ринкової конкуренції [7, с. 223].

Капіталізм остаточно сформулювався у суспільстві лише тоді, коли “протестантська етика” стала підтримувати накопичення матеріальних благ у формі “чесного бізнесу”, що допускає конкуренцію, але забороняє насилля. В цей час одні форми тіньової діяльності були узаконені державою (лихварство – банківська діяльність), а інші стали об’єктом активної боротьби з боку держави (піратство, корупція).

Посилення державного регулювання економіки на початку ХХ ст. призвело до формування сучасних форм тіньової економічної діяльності. В 1939 р. американський вчений Е. Сатерленд сформулював концепцію злочинності серед “людей у білих комірцях” [8, с. 58]. Згідно з цією концепцією протиправна діяльність є невід’ємною частиною повсякденного життя “великого бізнесу”.

У 60–70-ті рр. ХХ ст. під впливом такої течії економічної думки, як інституціоналізм спостерігається значний ріст зацікавленості дослідженнями проблеми тінізації економіки, які стають неодмінним атрибутом нормативної економіки.

У цей період американський економіст Гарі Беккер опублікував статтю “Злочин і покарання” (1968 р.) [9, с. 28–90]. Автор у цій статті вперше висловлює думку про те, що злочинці так само раціонально, як інші люди, намагаються отримати максимум прибутку при мінімальних витратах. Ця стаття відкрила новий напрям досліджень у тіньовій економіці.

Наступним західним дослідником, який привернув увагу до існування тіньової економіки, можна назвати англійського соціолога, фахівця у галузі економічної антропології Кейта Харта [10], який, вивчаючи питання подолання бідності в країнах Латинської Америки в середині 60-х рр. ХХ ст., вказав на існування такої проблеми, як “неформальна зайнятість”. Під час досліджень він виявив, що більшість нижчих прошарків суспільства не мають жодного відношення до офіційної економіки. К. Харт вказував на той факт, що “різниця між формальними та неформальними можливостями доходу ґрунтується на різниці між роботою за зарплату та самозайнятістю”. Також він виділив три групи доходів громадян: формальні – заробітна плата та трансферти (пенсії, допомоги з безробіття); законні неформальні – це доходи від неофіційної зайнятості; незаконні неформальні доходи (крадіжки, проституція, корупція, продаж наркотиків та ін.). Фактично К. Харт поділом доходів на такі види підвів інших науковців до визначення трьох видів тіньової економіки: легальної (але не врахованої статистичними органами), прихованої та кримінальної [11, с. 149].

Однією з помітних робіт того періоду у цій галузі стала стаття американського економіста П. Гутмана “Підпільна економіка”, де він заявив про існування тіньової економіки в США та оцінив її масштаб у 10 % ВВП. Також у статті підкреслюється думка про те, що неврахованою економічною діяльністю більше не можна нехтувати [12, с. 24–27]. Ще одним вченим того періоду

був Е. Фейг [13], який звернув увагу на те, що велика частка створеного продукту в розвинутих країнах не включається до ВВП. Е. Фейг оцінив масштаби тіньової економіки у 1979 р. на рівні 1/3 ВВП.

Надрукована в 1989 р. монографія Ернандо де Сото зробила переворот у поглядах зарубіжних і вітчизняних дослідників про роль і значення тіньової економіки в сучасному ринковому господарстві. Тобто концепція Е. де Сото визначила нову парадигму теорії тіньової економіки в економічній літературі. Вона ґрунтується, так би мовити, на синтезі традиційного й нового інституціоналізму. Її сутність полягає в тому, що тіньову економіку можна розглядати як вияв певних загальноформаційних закономірностей, які проявляються в тому, що це є певний розвиток “народних” форм капіталістичного підприємництва. Причиною цього вияву є суперечності між “витратами на виконання закону” і “витратами позалегалності”. Як правило, “витрати позалегалності” набагато менші, тому й вигідніше займатися тіньовою економічною діяльністю. “Наше дослідження, – пише Е. де Сото, – показує, що готовність перуанців діяти поза законом значною мірою є результатом раціональної оцінки витрат законслухняності” [14, с. 178].

Тема тіньової економічної діяльності стає актуальною та набуває популярності в Радянському Союзі з 80-х років. Інтерес до тіньового сектору економіки був зумовлений його динамічним зростанням та проникненням в усі сфери суспільних та економічних відносин. Однак принциповою відмінністю досліджень, що здійснювались в СРСР, було те, що в них розглядалась тіньова економіка не як системне явище, яке має власну відтворювальну основу, а як окремі системно не зв’язані негативні явища. Такими в середині 60-х років були кримінальні справи цеховиків і валютчиків.

Перші спроби врахувати тіньові процеси на галузевому рівні було здійснено у 70-ті роки ХХ ст. у Науково-дослідному технохімічному інституті побутового обслуговування Міністерства побутового обслуговування РФСР. Ці розрахунки виконували з метою визначити загальний обсяг побутових послуг, який отримувало населення, з врахуванням послуг приватних осіб. Логічним продовженням цієї роботи, але вже на макрорівні, стали дослідження обсягів неофіційних послуг на початку 80-х років ХХ ст. у СРСР. Однак до кінця 80-х років уявлення про тіньові процеси як системне явище в СРСР відкидались і офіційно заперечувались.

У 1980-ті роки американські вчені-економісти, які досліджували Радянський Союз, дійшли висновку, що за врегульованістю та тотальною плановістю приховується змішана економіка, в якій неформальний сектор відіграє не меншу роль, ніж офіційне виробництво [15, с. 17]. Після розпаду Союзу масштаби тіньової економіки збільшувались з геометричною прогресією.

В Україні перші спроби дослідження було здійснено наприкінці 1994 р. у Національному інституті економічних програм НАН України та Національному інституті стратегічних досліджень.

Тіньова економіка в Україні є результатом системної кризи в економіці, яка виникла через невідповідність методів здійснення ринкових перетворень. Поширення тіньової економіки в Україні відбулось на основі руйнації чинних розподільчих відносин і побудови нових, які істотно порушили вставлений баланс інтересів суб’єктів економіки, паритетність розвитку окремих її сфер, мотивацію ефективного господарювання.

За даними дослідження Ф. Шнайдера, рівень тіньового сектору економіки в Україні за підсумками 2013 р. становив 45 % від офіційного ВВП [16], що свідчить про необхідність впровадження ефективних заходів детінізації національної економіки.

Проведений аналіз історії виникнення, становлення тіньової економіки та етапів її дослідження дає можливість зробити висновок, що тіньова економіка властива всім економічним системам та всім суспільним формаціям. Найбільшим внесок у вивчення цього явища є економічної теорії, права та соціології. Саме на постулатах цих трьох наук ґрунтуються всі теперішні погляди на тіньову економіку.

З метою більш комплексного розкриття проблеми тіньової економіки та розуміння її сутності розглянемо визначення вітчизняних та зарубіжних вчених, які вивчали цей феномен (див. таблицю).

Приклади дефініцій категорії “тіньова економіка”

№ з/п	Автор	Трактування терміна “тіньова економіка”
1	Турчинов В. О. [17, с. 11]	Тіньова економіка – це економічна діяльність, яку не враховують і не контролюють офіційні державні органи, а також діяльність, спрямована на отримання доходу шляхом порушення чинного законодавства.
2	Мазур І. І. [18, с. 29, 30]	Тіньова економіка – це складне соціально-економічне явище, представлене сукупністю неконтрольованих і нерегульованих як протиправних, так і законних, але переважно аморальних економічних відносин, що виникають між суб’єктами економічної діяльності з метою отримання надприбутку завдяки прихованню доходів і ухиленню від податків.
3	Варналій З. С. [19, с. 18]	Тіньова економіка – це складне явище, сукупність не контрольованих і не регульованих як протиправних, так і законних економічних відносин між суб’єктами економічної діяльності, які мають на меті незаконне (неофіційне) отримання доходу.
4	Фейг Е. [20, с. 185]	Тіньова економіка – це вся економічна діяльність, яка з будь-яких причин не враховується офіційною статистикою і не потрапляє до валового національного продукту.
5	Блейдс Д. [21, с. 23]	Тіньова економіка – це не враховані офіційною статистикою і не контрольовані суспільством виробництво, споживання, обмін і розподіл матеріальних ресурсів, грошових коштів, різних благ.

Проаналізувавши ці визначення, слід зазначити, що вітчизняні і зарубіжні науковці мають певні відмінні підходи до визначення тіньової економіки. Вітчизняні науковці трактують тіньову економіку, застосовуючи теоретичний підхід. За цим підходом тіньова економіка описується як економічна категорія, що відображає складну систему соціально-економічних відносин у процесі виробництва, розподілу, обміну та споживання матеріальних благ і послуг. Зарубіжні вчені розглядають тіньову економіку через її вимір та схиляються до так званого операційного визначення, яке пояснює тіньову економіку через її дії та щодо її виміру.

У зв’язку із відсутністю єдиного визначення тіньової економіки, пропонуємо узагальнити та якомога повніше охарактеризувати це поняття, а саме: “тіньова економіка – це сукупність різних видів діяльності, які здійснюються шляхом порушення і (або) використання лазівок чинного законодавства, а доходи від таких видів діяльності приховуються від оподаткування та не обліковуються статистикою”.

Отже, тіньова економіка – це негативне явище, яке значно впливає на всі соціально-економічні процеси, що відбуваються в суспільстві. Проаналізувавши витоки та розвиток тіньової економіки, ми розуміємо, що з цією проблемою людство зіткнулось дуже давно та побороти не зуміло й дотепер.

Висновки. 1. У межах дослідження з метою глибшого розуміння такого явища, як тіньові економічні відносини, ми дослідили їх виникнення та розвиток від давніх часів і до сьогодні. Стало очевидно, що це складне багатоаспектне явище, боротьба з яким є пріоритетним та принципово важливим напрямом сучасної економічної політики.

2. З огляду на здійснений аналіз визначень поняття “тіньова економіка” зазначимо, що вітчизняні науковці трактують тіньову економіку через застосування теоретичного підходу, а зарубіжні вчені розглядають тіньову економіку через її вимір та схиляються до так званого операційного визначення.

3. У процесі дослідження було запропоновано таке визначення тіньової економіки: “Тіньова економіка – це сукупність різних видів діяльності, які здійснюються із порушенням і (або) використанням лазівок чинного законодавства, а доходи від таких видів діяльності приховуються від оподаткування та не обліковуються статистикою”.

Перспективи подальших досліджень. Обґрунтовані теоретичні аспекти щодо виникнення тіньової економіки буде використано у подальших дослідженнях для розроблення ефективних методів детінізації національної економіки.

1. Тимошина Т. М. *Экономическая история зарубежных стран: учеб. пособ.* / под ред. проф. М. Н. Чепурина. – 4-е изд., доп. – М.: Юридический Дом “Юстицинформ”, 2003. – 494 с.

2. *Всемирная история экономической мысли.* – М.: Мысль, 1987. – Т. 1.

3. Кульпин Э. С. *Человек и природа в Китае* / Э. С. Кульпин. – М.: Наука, 1990.

4. *История возникновения пиратства.* – М.: 1995. – 217 с.

5. Леоненко П. М. *Економічна історія: навч. посіб.* / П. М. Леоненко, П. І. Юхименко. – К.: Знання-Прес, 2004. – 499 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ebk.net.ua/Book/economics/leonenko_ei/part4/404.htm.

6. МанDEVиль Б. *Басня о пчелах* / Б. МанDEVиль. – М.: Мысль, 1974.

7. Козюк В. В., Родіонова Л. А. *Історія економіки та економічної думки: ХХ – початок ХХІ ст.: навч. посіб.* / В. В. Козюк [та ін.]; за ред. В. В. Козюка, Л. А. Родіонової. – К.: Знання, 2011. – 582 с.

8. Сатерленд Э. Х. *Являются ли преступления людей в белых воротничках преступлениями?* / Э. Х. Сатерленд // *Социология преступности: Современные буржуазные теории.* – М.: Прогресс, 1966. – С. 45–59.

9. Беккер Г. *Преступление и наказание: экономический подход* / Г. Беккер. – М.: ГУ-ВШЭ. – Истоки, 2000. – Вып. 4. – С. 28–90.

10. Hart K. *Informal Income Opportunities and Urban Employment in Ghana* // *Journal of Modern African Studies*, 1973. – Vol. 11. – P. 61–90.

11. Латов Ю. В. *Экономика вне закона. Очерки по теории и истории теневой экономики* / Ю. В. Латов. – М.: Московский общественный научный фонд, 2001. – 284 с.

12. Gutmann P. *The Subterranean Economy* // *Finanational Analysts Journal.* – 1977. – Vol. 33. – С. 135.

13. Feige Edgard L. (1990). *Definining and Estimating Underground and Informal Economies: The New Institutional Economic Approach*, *World Development*, 18. – № 7. – P. 990.

14. Сото Э. де. *Иной путь. Невидимая революция в третьем мире.* – М.: Catallaхy, 1995.

15. Попов Ю. Н. *Теневая экономика в системе рыночного хозяйства* / Ю. Н. Попов, М. Е. Тарасова. – М.: Дело: Экономика. – 2005. – 240 с.

16. *The Shadow Economy in Europe. 2013* / F. Scheider, Ph.D // *ATKearney. Johannes Kepler / Universitat Linc. JKU.* 2013. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.protisiviekonomiji.si/fileadmin/dokumenti/si/projekti/2013/siva_ekonomija/The_Shadow_Economy_in_Europe_2013.pdf.

17. Турчинов О. В. *Тіньова економіка: закономірності, механізми функціонування, методи оцінки* / О. В. Турчинов. – К.: АртЕк, 1996. – 300 с.

18. Мазур І. І. *Детінізація економіки України: теорія та практика: монографія* / І. І. Мазур. – К.: ВЦП “Київський ун-т”, 2006. – 239 с.

19. Варналій З. С. *Актуальні проблеми забезпечення національної економічної безпеки в Україні* / З. С. Варналій // *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ.* – 2009. – № 1. – С. 1–18.

20. Feige Edgard L. (1990). *Definining and Estimating Underground and Informal Economies: The New Institutional Economic Approach*, *World Development*, 18. – № 7. – P. 990.

21. Блейдс Д. *Теневая экономика и национальные счета / Экономический обзор стран ОЭСР. Публикация ОЭСР.* 1982. – 123 с.